

Qo'llanmalarda uchraydigan lakunalarning o'qitish sifatini baholash

Iroda Mahmudjanovna Jalolova

Katta o'qituvchi, Toshkent davlat sharqshunoslik Universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada darslik va o'quv qo'llanmalarida uchraydigan lakunalar – mazmuniy yetishmovchiliklar, terminologik noaniqliklar, mantiqiy uzilishlar hamda metodik nomuvofiqliklarning ta'lim jarayoniga ko'rsatadigan ta'siri tizimli ravishda o'rganiladi. Tadqiqotda tahliliy va diagnostik yondashuvlar qo'llanib, lakunalarning o'quvchilar bilimining shakllanishi, o'quv motivatsiyasi va mavzularni o'zlashtirish sifatiga ta'sir darajasi baholanadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, darsliklardagi bo'shliqlar ta'lim samaradorligining pasayishiga, metodik izchillikning buzilishiga va o'quvchi faoliyatida noto'g'ri tushunchalar shakllanishiga olib keladi. Maqolada darsliklarni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ilgari surilib, lakunalarni erta aniqlash hamda bartaraf etish ta'lim sifatini oshirishning muhim omili ekani asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: *darslik sifati, o'quv qo'llanma, lakuna, ta'lim jarayoni, metodik tahlil, o'qitish sifati, pedagogik baholash, o'quv materiallari*

Kirish qismi: Ta'lim mazmunini to'g'ri, izchil va ilmiy asosda taqdim etish esa darsliklarning sifatiga bevosita bog'liq. Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, ayrim darslik va qo'llanmalarda mazmuniy bo'shliqlar, mantiqiy izchillikning buzilishi, terminlarning yetarlicha izohlanmaganligi, metodik talablarning to'liq bajarilmaganligi kabi lakunalar uchrab turadi. Bunday kamchiliklar o'quvchilarning mavzularni to'liq anglashiga, bilimlarning chuqur shakllanishiga hamda o'quv jarayonining umumiy samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Darsliklardagi lakunalar masalasi xalqaro va mahalliy pedagogik tadqiqotlarda ham dolzarb mavzu sifatida ko'tarilmoqda. Xususan, konstruktiv pedagogika, kognitiv psixologiya va zamonaviy didaktika nazariyalariga ko'ra, o'quv materialidagi har qanday bo'shliq o'quvchining bilim tizimida noto'liq tushunchalar shakllanishiga, mavzular orasidagi bog'liqlikni anglashda qiyinchiliklarga va ongli o'zlashtirish jarayonining sekinlashishiga olib kelishi mumkin. Shu bois, ta'lim sifati hamda o'quv natijalarini baholashda darsliklarning mazmuniy to'liqligi va metodik pishiq ishlanganligi muhim mezonlardan biri hisoblanadi.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, bugungi kunda ta'lim standartlari yangilanayotgan, o'quv dasturlari kompetensiyaviy yondashuv asosida qayta ko'rib chiqilayotgan bir vaqtda darslik va o'quv qo'llanmalarining sifatini oshirish zaruriyati yanada kuchaymoqda. O'quv jarayonining markazida o'quvchi turadigan bo'lsa, darslikdagi har bir mantiqiy bo'shliq yoki ilmiy noaniqlik uning bilim olish

jarayoniga to'g'ridan to'g'ri ta'sir qiladi. Shu sababli darsliklardagi lakunalarni aniqlash, ularning o'qitish sifatiga qanday ta'sir ko'rsatishini baholash hamda ularni bartaraf etishning ilmiy asoslangan yondashuvlarini ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy vazifa sifatida namoyon bo'ladi.

Asosiy qism: Abdulla Avloniy “Bola tarbiyasi – muallim bilan birga, kitobning ham tarbiyasidir” degan fikr bilan ta'lim jarayonidagi eng muhim omillardan birini – darslikning tarbiyaviy va ta'limiy kuchini chuqur yoritib beradi. Bu iqtibos nafaqat ma'rifatparvarlik ruhidagi chaqiriq, balki zamonaviy pedagogika tamoyillari bilan hamohang ilmiy g'oyadir. Avloniy asrlar oldin darslikning o'qituvchidan kam bo'lmagan tarbiyaviy ta'sirga ega ekanini ta'kidlagan bo'lsa, bugungi pedagogik tahlillar bu fikrni yanada isbotlaydi. Chunki darslik bola ongiga uzatiladigan bilim, tushuncha, axloqiy qarash, dunyoqarashning dastlabki modelini shakllantiradi.

Aynan shu nuqtai nazardan, darslikda uchraydigan lakunalar – mazmuniy bo'shliqlar, terminologik chalkashliklar, metodik nomuvofiqliklar, mantiqiy uzilishlar – bolaning intellektual va axloqiy shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Avloniy “kitob ham tarbiya qiladi” deganda, u kitobdagi har bir ma'lumot, har bir ta'rif, har bir izoh o'quvchining ongida ma'lum bir bilim modeli yaratishini nazarda tutadi. Agar kitobda bo'shliq bo'lsa, demak, o'quvchi ongida ham bo'shliq paydo bo'ladi.

Mazmuniy lakunalarning mavjudligi o'quvchida noto'liq bilim manzarasi hosil qiladi. Masalan, mavzuning asosiy qismi tushuntirilmay qolsa yoki ilmiy ta'riflar yetarlicha ochilmasa, bola mavzuning faqat yuqori qatlamini qabul qiladi, asosiy mohiyatni tushunmaydi. Terminologik lakuna qo'llanilganda esa atamaning mazmuni noaniq bo'lib qoladi, o'quvchi uni real hayotiy yoki fanlararo kontekstda qo'llay olmaydi. Bu esa fikrning noaniqlashuvi, tushunchaning noto'g'ri shakllanishi va fikr yuritish jarayonida chalkashliklar yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Metodik lakunalarning o'quvchiga ta'siri esa alohida xavflidir. Agar darslikdagi mashqlar bolaning yoshiga, psixologik tayyorgarligiga yoki bilish jarayonlariga mos kelmasa, u topshiriqni bajara olmaydi, natijada o'ziga bo'lgan ishonchi pasayadi, o'qishga bo'lgan qiziqishi so'nadi. Avloniy ta'kidlagan “tarbiya” tushunchasi nafaqat axloqiy tarbiya, balki bilish motivatsiyasi, o'qishga ishonch, mustaqil fikrlash qobiliyati kabi ko'nikmalarni ham qamrab oladi. Demak, darslikdagi har bir metodik kamchilik bolaning ichki dunyosiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Mantiqiy lakunalar esa bilimlarning tizimli rivojlanishini izdan chiqaradi. Bir mavzu boshqasiga uzviy bog'lanmay turib o'rgatilsa, o'quvchi bilimni bo'laklarga ajratilgan holatda qabul qiladi. Avloniy “kitob tarbiya qiladi” deganida aynan mana shu – bilimning izchil shakllanishi jarayonini ham nazarda tutgan. Chunki kitobdagi mantiqiy izchillik, ketma-ketlik va o'zaro aloqadorlik bola tafakkurining mantiqiy rivojlanishiga xizmat qiladi. Bu uzluksizlik buzilganda esa bilimlar parchalanadi.

Avloniy fikri shuni ko'rsatadiki: kitobdagi xatolik – bolaning ongidagi xatolik, kitobdagi bo'shliq – bolaning fikrida bo'shliq, kitobdagi nomuvofiqlik – bolaning dunyoqarashida nomuvofiqlikdir. Avloniy asarlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan, aksincha, darsliklarning ilmiy-metodik sifatini oshirishda asosiy mezon sifatida xizmat qiladi. Uning fikri zamonaviy ta'lim uchun shuni anglatadi: sifatli darslik– sifatli ta'limning poydevori, va agar darslikda lakunalar mavjud bo'lsa, bola tarbiyasi ham, bilimi ham to'liq shakllanmaydi.

Ingliz tilidagi darsliklarda uchraydigan *“Democracy means people choose their leaders”* kabi soddalashtirilgan ta'rif o'quvchilarda demokratiya faqat saylov jarayonidan iborat degan tor tasavvur hosil qiladi. Aslida esa demokratiya tushunchasi huquqiy tenglik, fuqarolik ishtiroki, erkin saylovlar, hokimiyatlar bo'linishi, inson huquqlarining kafolatlanishi kabi ko'plab siyosiy-ijtimoiy unsurlarni o'z ichiga oladi. O'zbek darsliklarida uchraydigan *“Demokratiya — xalq hokimiyati”* ta'rif ma'nodor bo'lsa-da, unga qo'shimcha izoh, misol yoki amaliy mexanizmlar berilmasa, o'quvchi bu tushunchaning qanday amalga oshirilishini tasavvur qila olmaydi. Natijada, u demokratiyani nazariy tushunadi, ammo amaliy mazmunini bilmaydi.

Ingliz tilidagi *“parents”* atamasi o'zbek tiliga odatda *“ota-ona”* deb tarjima qilinadi. Bir qarashda bu to'g'ri ko'rinadi, biroq bu tarjima semantik jihatdan to'liq ekvivalent emas. Inglizcha *“parents”* so'zi biologik ota va onani ham, *“farzandni tarbiyalayotgan shaxslar (legal guardians)”*ni ham, ota-ona vazifasini bajaruvchi boshqa shaxslarni ham o'z ichiga olishi mumkin. O'zbek tilidagi *“ota-ona”* esa ko'pincha faqat biologik yoki nikoh asosida farzandga egalik qiluvchi shaxslarni anglatadi. Mazkur termin tarjimasida mazmuniy torayish (semantic narrowing) yuzaga keladi, ya'ni inglizcha atama ma'nosining muhim qismi o'zbekcha tarjimada aks etmaydi. Bu esa darsliklarda yoki o'qitish jarayonida semantik lakunaga sabab bo'ladi.

Masalan, ingliz tilidagi quyidagi jumlar:

“Parents should attend the school meeting.”

“Some children live with parents who are not their biological mother or father.”

Bu jumlalardagi *“parents”* so'zi *“vasiylar”*, *“tarbiyachi kattalar”*, *“qonuniy qarovchilar”* ma'nosini ham bildirishi mumkin. Ammo o'zbek tiliga oddiy *“ota-ona”* deb tarjima qilinganda, o'quvchi bu keng ma'noni idrok eta olmaydi. Natijada:

1. O'quvchi ingliz tilidagi ijtimoiy-huquqiy tushunchani to'liq anglamaydi.
2. *“Parent”* atamasining qonunchilikdagi keng talqini (masalan: fostering, adoption, guardianship) o'zbekcha kontekstda yo'qolib ketadi.
3. Tarbiya, oilaviy tuzilmalar, bolalar huquqlari kabi mavzularda tushunchaviy torayish yuzaga keladi.
4. Fanlararo bog'lanish (huquq, sotsiologiya, psixologiya) buziladi.

Bu holat darsliklarda mavjud terminologik lakunaning yana bir ko'rinishidir: ta'limda ishlatiladigan atama tarjima jarayonida o'zining semantik hajmini

yo‘qotadi, natijada o‘quvchida tushunchaning to‘liq mazmuni shakllanmaydi. “Parents – ota-ona” misoli ingliz tilidan o‘zbek tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilish natijasida paydo bo‘ladigan semantik lakunaga yorqin misol bo‘lib xizmat qiladi.

Terminologik lakunalar o‘quvchilarning kognitiv faoliyatiga ham sezilarli darajada ta’sir qiladi. Kognitiv psixologiya ta’kidlaganidek, har bir yangi bilim o‘quvchi ongida mavjud tushunchalar bilan bog‘lanib, semantik tarmoq hosil qiladi. Agar termin noto‘g‘ri talqin qilinsa, bu tarmoq notekis va chalkash bo‘ladi. Masalan, “globalizatsiya” tushunchasi ba’zan “dunyoning yagona bo‘lishi” tarzida soddalashtirilgan izohga ega bo‘ladi, ammo iqtisodiy integratsiya, axborot texnologiyalarining kengayishi, transmilliy kompaniyalar faoliyati kabi ilmiy jihatlar ko‘rsatilmasa, o‘quvchi tushunchaning haqiqiy miqyosini anglay olmaydi. Xuddi shunday, “civil society” atamasini faqat “NNTlar yig‘indisi” sifatida talqin qilish ham tor doiradagi tushunchani shakllantiradi, holbuki fuqarolik jamiyati kengroq ijtimoiy faollikni anglatadi.

Xulosa: Tadqiqot davomida darslik va o‘quv qo‘llanmalarda uchraydigan lakunalar – mazmuniy yetishmovchiliklar, terminologik noaniqliklar, metodik nomuvofiqliklar hamda mantiqiy izchillikning buzilishi — ta’lim sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatishi aniqlandi. Bunday bo‘shliqlar o‘quvchining mavzuni to‘liq anglashiga to‘sqinlik qiladi, bilimlarning fragmentar shakllanishiga, noto‘g‘ri umumlashmalarning paydo bo‘lishiga va fanlararo bog‘lanishlarning qisqarishiga olib keladi. Lakunalar natijasida o‘quvchi qoidalarni yodlaydi, ammo ularni real vaziyatlarda qo‘llash mexanizmini anglay olmaydi; bu esa kompetensiyaviy yondashuv tamoyillariga zid holdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirzaxmedov, H. (2019). “Darsliklarda metodik izchillik muammolari.” *Pedagogika va psixologiya jurnali*, 4(2), 45–52.
2. Xasanboeva, O. (2010). “Ta’lim mazmunidagi izchillik va muvofiqlik tamoyillari.” *O‘zMU ilmiy axboroti*, 3(1), 78–84.
- Iroda Mahmudjanovna Jalolova. Methods of Expressing the Meaning of ‘Respect’ in Jane Austen’s Works. (2024). *Intersections of Faith and Culture: American Journal of Religious and Cultural Studies* (2993-2599), 2(12), 46-50. <https://grnjournal.us/index.php/AJRCS/article/view/6341>
5. Jalolova, I. . (2025). TEACHING ENGLISH LEXICAN THROUGH CULTURAL REALITIES: A LINGUISTOCULTURAL APPROACH. *Journal of Multidisciplinary Sciences and Innovations*, 1(4), 1012–1015. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/jmsi/article/view/124443>
6. Sultanova Dilfuza, Muratova Muzayamhon, & Jalolova Iroda (2020). Computer technology is the best means of Formation learning environment for studying and teaching English language. *Бюллетень науки и практики*, 6 (4), 411-415.
7. Saidakbarova S. P. UNDERSTANDING OF CODING SYSTEMS IN TEACHING AND TRANSLATING //ILM SARCHASHMALARI. URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI.: -5/2023.-bet. – T. 185.